

15. Yüzyılda Bir Şair ve Şârih: İlâhî ve İki Eseri*

A Poet and Commentary in the 15th Century: İlâhî and His Two Works

Büşra Kaplan¹

*Bu makale; 2015 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. A. Azmi Bilgin danışmanlığında hazırlanan, Rüşenî-nâme: Şerh-i Ebyât-ı Rüşenî (İnceleme-Metin) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırklareli, Türkiye

ORCID: B.K. 0000-0003-4854-2717

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Büşra Kaplan,
Kırklareli Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Kırklareli, Türkiye
E-mail: busrakaplan90@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 06.10.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
04.11.2020

Kabul/Accepted: 04.11.2020

Atf/Citation:

Kaplan, B. (2020). 15. yüzyılda bir şair ve şârih: İlâhî ve iki eseri. *TUDED* 60(2), 629-644.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2020-806384>

ÖZET

15. yüzyılda Anadolu sahası şerh edebiyatı literatüründe İlâhî mahlası kullandığı bilinen iki kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri Abdullah İlâhî, diğeri ise Ahmed İlâhî'dir. Her ikisi de şârih ve Nakşi'dir. Kaynaklarda her ikisine de atfedilen çok sayıda eser bulunmaktadır. Elimizde bulunan *Rüşenî-nâme* (878/1473-74) ve *Müşkil-güşâ* (884/1479-1480) isimli eserler de kütüphane kayıtlarına göre İlâhî mahlaslı birine atfedilmiştir. Ancak çalışmamızda ele alınacak olan bu eserler diğeri bilinen İlâhî'lerin eserleri arasında geçmemektedir. Bu da farklı bir kişinin varlığını akla getirmektedir. Çalışmamızda, hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan bu kişinin kim olduğu eserleri üzerinden ortaya çıkarılmaya çalışılarak muhtemelen Dede Ömer Rüşenî'ye bağlı olan ya da onun yolundan giden biri olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışmada, İlâhî'nin elimizde bulunan iki eserinin mensur kısımları karşılaştırılmıştır. Böylelikle her iki eserin de aynı kişiye ait olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada ele alınan eserlerin manzum kısımları da incelendiğinde mensur kısımlardaki benzerliğin bu kısımlarda da olduğu görülmüştür. Sonuç olarak; bu çalışma ile 15. yüzyılda yaşamış olan Abdullah İlâhî ve Ahmed İlâhî dışında üçüncü bir İlâhî'nin varlığı ortaya konulmaya, *Rüşenî-nâme* ile *Müşkil-güşâ* isimli eserlerin aynı yazara ait olduğu ve bu yazarın İlâhî olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 15. yüzyıl, İlâhî, Dede Ömer Rüşenî, Rüşenî-nâme, Müşkil-güşâ

ABSTRACT

There are two known people who used İlâhî pseudonym in the Anatolian commentary literature of the 15th century. One of them is Abdullah İlâhî and the other is Ahmed İlâhî. Both are commentaries and naqxi. There are many works attributed to both in the sources. The works named *Rüşenî-nâme* (878/1473-74) and *Müşkil-güşâ* (884/1479-1480) that we have were also attributed to someone with İlâhî pseudonym according to the library records. However, the works to be discussed in our study are not among the works of other known İlâhî's. This suggests the existence of a different person. In our study, it was concluded that this person, whose life was not found in the sources, was probably someone who was attached to Dede Omer Rüşenî or who followed his path, by trying to reveal who he was by looking at his works. In this study, the prose parts of the two works of İlâhî that we have are compared. Thus, we tried to determine whether both works belong to the same person. When the poetic parts of the works discussed in this study are also examined, it is seen that the similarity in the prose parts is also in these parts. As a result, with this study, we tried to reveal the existence of a third İlâhî who lived in the 15th century and who was different from Abdullah İlâhî and Ahmed İlâhî, to prove that the works named *Rüşenî-name* and *Müşkil-güşâ* belong to the same author and that this author is İlâhî.

Keywords: 15th century, İlâhî, Dede Omer Rüşenî, Rüşenî-nâme, Müşkil-güşâ

EXTENDED ABSTRACT

It can be seen in the 15th-century commentary literature that there are two commentators which have İlâhî pseudonym. One of them is Abdullah İlâhî and the other one is Ahmed İlâhî. As a result of both of them having lived in the same period, having the same pseudonym and being commentators, their works are confused from time to time. With this study, we tried to bring together the works concerning both İlâhî's and put forward that there was another İlâhî, who was the third one in that period. Also, evaluations will be made about his two works *Rûşenî-nâme* and *Müşkil-güşâ*, in terms of being a poet and commentator.

The first part of this study is about who is İlâhî and his works. To understand correctly all İlâhî's, first, the focus is on the more known İlâhî - Abdullah İlâhî. His date of birth is not clear, but his birthplace is Simav which is in the district of Kütahya. He received his primary education there and then went to Zeyrek Madrasah which is in Istanbul. Afterwards, he went to Khorasan and Semerkant. In Semerkant he became the follower of Ubeydullah Ahrar who was the naqxi sheikh. He received permission from him and went to Bukhara. In Bukhara, he stayed next to Bahaeddin Nakşibend's tomb for a year and then went back to Samarkand. After that, his hodja sent him to Simay, Anatolia, with the guiding mission. When he was in Simay, Fatih Sultan Mehmed Han invited him to Istanbul. He went to Zeyrek in İstanbul, and guided people around. After that, he went to Vardaryenicesi and died there in 896/1491 (Kara, 1988, s. 1-4). When looking at the sources, it can be seen that researchers do not agree with each other on the acceptance of Fatih's invitation. Some researchers claim that he accepted the invitation, others disagree.

The other İlâhî - Ahmed İlâhî was from Bukhara. His date of birth is not clear. Naqxi, melami and halveti commentator, he stayed in seclusion in a dervish lodge in Halab. In Fatih's period, he came to Yogurtlu Baba Dergâhı in Bursa and guided people around. Fatih invited him to İstanbul too. He accepted and went there. When he died is also uncertain. He is buried in the hazire of the Islamic monastery built by Derterdar Derviş Efendi (İlâhî, 2015, s. 12-13).

Both İlâhî's have lots of works which are discussed largely in this study. According to a general view, it can be said that possible works of Abdullah İlâhî are *Şerh-i Vâridât-ı Kübrâ Lişeyh Bedreddin Simavî* or *Keşfu'l Varidat li Talibi'l Kemâlât ve Gâyetü'd-Derecât, Meslekü't Tâlibîn ve'l-Vâsilîn, Esrâr-nâme* and *Zâd ül Müştakîn*; possible works of Ahmed İlâhî are *Dîvân, Tasavvuf-nâme, Şerh-i Miftahu'l Gayb* and *Şerh-i Istilahât-ı Miftahu'l-Gayb*.

In addition to the two mentioned above, there is one more İlâhî in that period. His existence can be inferred from his works *Rûşenî-nâme* and *Müşkil-güşâ*. As it is put forward in the study, there are no works of other İlâhî's called *Rûşenî-nâme* and *Müşkil-güşâ*. In the sources no information about him can be found. The only way to recognize him is by looking at his works. When looking at his works it can be seen that he uses certain expressions about Dede Omer Rûşenî. Also, he named one of his works *Rûşenî-nâme*.

Ilâhî's first works name is *Rûşenî-nâme* of which there are two copies in the libraries. One of them, which is dated 878 (1473-74), is in the Süleymaniye Library under the Reşid Efendi section with numbered 390. The other one is in the National Library under the Yazmalar section and numbered Yz A 637-3. The second work of Ilâhî is *Müşkil-güşâ*, which is dated 884 (1479-1480), can be found in Manisa State Public Library and numbered 2955/6. Both of his works are about a commentary about two poems of Dede Omer. With these works, he became the first Turkish commentator of a Turkish poem and *Rûşenî-nâme* became the first Turkish commentary made about a Turkish poetry.

In this study, these two works of Ilâhî are compared with each other by focusing on the prose and verse parts of them separately and it is concluded that Ilâhî's commentary methods and the literary arts which he uses in his works are parallel to each other. He uses citations, references, rhymed prose, paronomasia, contradictions and derivations in his works.

In his works Ilâhî uses verses beside prose to explain himself in a catchier way. Technically, he uses mathnawi form and short meters with didactic language successfully . Also, in addition to citations, references, similes, metaphors, contradictions and paronomasia, he uses inlays, repetitions and laff u nashr in his verses.

To sum up, Ilâhî who is a poet commentator of the 15th century, has two works, which are *Rûşenî-nâme* and *Müşkil-güşâ*. He might have been a follower of Dede Omer or a person who had ties of affection to Dede Omer. He is the first Turkish commentator of a Turkish poem and his works are the first Turkish commentaries made regarding Turkish poetry.

GİRİŞ

15. yüzyıl Anadolu sahası şerh edebiyatı literatürüne bakıldığında, kaynaklarda İlähî mahlaslı iki kişinin zikredildiği görülür. Bunlardan ilki Abdullah İlähî, ikincisi ise Ahmed İlähî'dir. Her ikisinin de yaşadığı dönemin aynı olması, aynı lakabı kullanması ve şârih olması eserlerinin birbirine karıştırılmasına sebep olmuştur. Bu çalışma ile hem her iki İlähî hakkında yapılan araştırmalar bir araya getirilmeye çalışılacak hem de aynı dönemde yaşayan üçüncü bir İlähî'nin varlığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Buna ek olarak, elimizde *Rûşenî-nâme* ve *Müşkil-güşâ* adını verdiği iki eseri bulunan bu İlähî'nin, şârihliği ve şairliği hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. İlähî Mahlaslı Şârihler

Elimizdeki kaynaklara göre, daha çok bilinen İlähî mahlaslı şârih Abdullah İlähî'dir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber bugün Kütahya'ya bağlı olan Simav'da dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini orda gördükten sonra İstanbul'daki Zeyrek Medresesine devam etmiştir. Ardından Horasan'a daha sonra da Semerkant'a gitmiştir. Semerkant'ta Nakşibendî şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın müridi olmuştur. Ondandır icazetini aldıktan sonra Buhara'da Bahaeddin Nakşibend'in kabrinin yanında bir yıl geçirerek Semerkant'a dönmüştür. Daha sonra hocası onu irşat vazifesi ile Anadolu'ya, Simav'a geri göndermiştir (Kara, 1988, s. 1).

Simav'da irşada devam eden İlähî'yi Fatih Sultan Mehmed Han İstanbul'a davet etmiştir. Ancak bu daveti kabul edip etmediği ile ilgili kaynaklardaki bilgiler çelişkilidir. İlähî ile ilgili ilk araştırmacı konumundaki Ertaylan İlähî'nin 874/1469-1470 yılında yani Fatih'in vefatı öncesinde İstanbul'a geldiği görüşündedir (Ertaylan'dan naklen Özçelik, 1990, s. 18-19).¹ Kasım Kufralı, İlähî'nin Fatih'in vefatından sonra İstanbul'a gittiğini kabul ederken² (Kufralı, 1949, s. 131-132) eldeki bilgileri değerlendirmeye tabi tutan Mustafa Kara, İlähî'nin bu davete icabet etmediğinin ya da icabeti geciktirdiği dolayısıyla Fatih ile görüşmeme ihtimalinin daha kuvvetli olduğu kanaatine varılacağını söylemektedir (Kara, 1988, s. 2-3). Biz ise Ertaylan'ın konuyla ilgili ilk araştırmacı olması ve araştırma yaptığı dönemde eldeki bilgilerin sınırlı olması sebebiyle, Kara'nın işaret ettiği üzere onun bahsettiği İlähî'nin Ahmed İlähî olduğu ve dolayısıyla onun çalışması üzerinden Abdullah İlähî ile ilgili bir yargıya varılamayacağı kanaatindeyiz. Diğer bir deyişle, Abdullah İlähî'nin Fatih'in vefatından sonra İstanbul'a gitmiş olması akla daha yatkın görünmektedir. İstanbul'da Zeyrek civarında irşada devam eden İlähî daha sonra Vardaryenicesi'ne yerleşmiş ve 896/1491 yılında orada vefat etmiştir (Kara, 1988, s. 4).³

1 Mustafa Kara, Ertaylan'ın çalıştığı İlähî'nin Abdullah değil Ahmed İlähî olduğu görüşündedir (Kara, 1988). Aşağıda açıklanacağı üzere Ahmed İlähî'nin Fatih ile görüştüğü bilindiğine göre Kara'nın görüşü isabetli görünmektedir.

2 Abdullah İlähî ile ilgili yüksek lisans tezi hazırlayan Özçelik de onun Fatih'in vefatı sonrası İstanbul'a gittiğini kabul etmektedir (Özçelik, 1990, s. 10).

3 Abdullah İlähî için ayrıca bakınız: (Kara & Algar, 1988).

İlâhî'nin eserleri⁴ araştırıldığında ise yine kaynaklarda farklı sayılarda ve isimlerde eserlerinin olduğu görülür. Ertaylan İlâhî'ye *Şerh-i Vâridât-ı Kübrâ li-Şeyh Bedreddin Simavî, Zâdü'l-Müştakîn, Necâtü'l-Ervâh min Denesi'l-Eşbâh, Esrâr-nâme, Meslekü't-Tâlibîn, Manzûme-i Mîraciye, Füsûlü'l-Vüsûl, Cevâhir-i İrfan, Risâle-i Hızriyye, Necâtü'l-Kulûb li-Tâlibi'l-Matlûb* ve *Divan-ı İlâhî* adlı eserleri atfeder. Kaynaklarda geçen *Şerh alâ Miftâhi'l-Gayb li-Şeyh Sadreddin* isimli eserin de Ahmed İlâhî'ye ait olabileceğini kaydeder (Ertaylan'dan naklen Özçelik, 1990, s. 24).

Kara ise Ertaylan'ın *Şerh-i Vâridât-ı Kübrâ li-Şeyh Bedreddin Simavî* adıyla kaydettiği eserin adının *Keşfu'l-Varidat li-Talibi'l-Kemâlât ve Gâyetü'd-Derecât* olduğunu, *Meslekü't-Tâlibîn* adıyla kaydedilen eserin adının *Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn* olduğunu söyler. Ayrıca, *Esrar-nâme, Zâdu'l-Müştakîn, Risâle-i Tasavvuf, Risâle-i Vücûd, Risâle-i Ehadiye, Risâle-i Es'ile ve Ecvibe* adlı eserlerin Abdullah İlâhî'ye ait olduğunu söyler. Kaynaklarda *Futuhât-ı İlâhî*'nin de ona atfedildiğini ancak başka bir şairin olabileceğini, ayrıca *Kenzü'l-Esrar* diye bir eserin de ona atfedildiğini ama böyle bir risalenin bilinmediğini dolayısıyla müellifinin de İlâhî olamayacağını belirtir (Kara, 1988, s. 375-377).

Mustafa Kara, daha sonra Hamid Algar ile bir çalışma yayımlar (Kara & Algar, 1988). Bu çalışmada yukarıda bahsedilen eserlerden *Risâle-i Tasavvuf, Futuhât-ı İlâhî* ve *Kenzü'l-Esrâr* eserlerini çıkarırlar, *Menâzilü'l-Kulûb*'u eklerler (Kara & Algar, 1988, s. 111-112). *Kenzü'l-Esrâr*'ın İlâhî'ye nisbet edildiğini belirtirler. *Necâtü'l-Ervâh* veya *Risâle-i Molla İlâhî* veya *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe* isimleriyle bilinen eserin Abdullah İlâhî'nin çağdaşı olan Ahmed İlâhî'ye ait olması ihtimalinin daha yüksek olduğunu ileri sürerler. *Mî'râciyye* adlı eserin de ona atfedildiğini ama eserin elimizde bulunmadığını ayrıca Ertaylan'ın ortaya koyduğu *Dîvân*'ın da Abdullah İlâhî'ye aitliğinin kesin olmadığını belirtirler (Kara & Algar, Abdullah-ı İlâhî, 1988, s. 112).

Özçelik ise İlâhî hakkında çalışma yapanları ve çalışmaları özetleyerek bütün kaynaklarda *Necâtü'l-Kulûb li-Tâlibi'l-Matlûb* ve *Meslekü't-Tâlibîn*'in kesin olarak Abdullah İlâhî'nin eserleri olarak kabul edildiğini söylemekle yetinir (Özçelik, 1990, s. 26). Abdullah İlâhî'nin çağdaşı olup şârih olan diğer İlâhî ise Ahmed İlâhî'dir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Buharalı olduğu bilinen İlâhî'nin Anadolu'ya gelmeden önceki hayatı hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Nakşibendiyye, Melamiyye ve Halvetiyye olan şârih Halep'te Necmeddin Kübra'nın takipçilerinden Şeyh Necîb'in tekkesinde bir süre halvet hayatı yaşamıştır. Fatih döneminde, Bursa'da Yoğurtlu Baba Dergâhı'nda irşada başlamıştır. Fatih tıpkı Abdullah İlâhî gibi onu da İstanbul'a davet etmiştir. O da davete icabet ederek İstanbul'a gidip orda irşat faaliyetlerine devam etmiştir. Ölüm tarihi belirsiz olan İlâhî, kendisi için Defterdar Derviş Efendi tarafından yaptırılan dergâhın haziresine defnedilmiştir (İlâhî, 2015, s. 12-13).⁵

4 Çalışmamızda verilen eser isimlerinin imlasında; kullanılan kaynaklardaki imlalar, izafet kurallarına uygun olarak düzenlenmiştir.

5 Hayatı hakkında bilgiler içeren diğer çalışmalar için ayrıca bakınız: (Kuru, 2014), (Yıldırım, 2014), (Tek, 2006), (Ördek, 2020).

Ahmed İlähî'nin eserlerinden birinin *Dîvân*'ı olduğu söylenebilir. Ertaylan, bu eseri Abdullah İlähî'ye atfederek yayımlamıştır. Ancak, *Miftâhü'l-Gayb* şerhinin Ahmed İlähî'ye ait olabileceğini ve böyle bir durumda yayımladığı eserin de Ahmed İlähî'ye ait olacağını belirtmiştir (Ertaylan'dan naklen Özçelik, 1990, s. 25). Daha sonra Ertaylan'ın yayımladığı bu eserin Ahmed İlähî'ye ait olduğu Kara tarafından ortaya konulmuştur (Kara, 1988). Çalışmasında, Cemal Kurnaz da aynı savı desteklemiştir (Kurnaz, 1996) ve o eserdeki Türkçe şiirlere ek başka Türkçe şiirler ortaya koymuştur. Kurnaz, bu çalışmasında İlähî'ye ait olduğu kesinleşen üç eserin olduğunu belirtir: *Dîvân*, *Şerh alâ Miftâhi'l-Gayb*, *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe* (Kurnaz, 1996, s. 169-170) Esra Kuru ise 2014 yılında Ahmed İlähî'ye ait olduğunu belirttiği *Pend-nâme*'yi yayımlar (Kuru, 2014). Ancak çalışmasında herhangi bir müellif kaydı olmadığını ve metinde de herhangi bir ipucu bulunmadığını belirtir. Kuru, şu eserleri Ahmed İlähî'ye nisbet eder: *Tercüme-i Miftâhü'l-Gayb*, *Şakâyiku'l-Hakâyık li-Sultâni'l-Hakâyık*, *Dîvân*, *Hızır-nâme*, *Kenzü'l-Esrâr*, *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe*, *Şerh-i Ba'zı Rubâiyât-ı Ömer Hayyam*, *Merâtib-i Fakr*, *Sırr-ı Tâcü'l-Emcâd*, *Mizânü'l-Efkâr*, *Mahzenü'l-Cevâhir fî-Esrâr-ı Zikr*, *Risale-i Tevhîdiyye*, *Tasavvuf Risalesi* ve *Pend-nâme* (Kuru, 2014, s. 774-775).

Aynı yıl yayım yapan İsmail Yıldırım ise (Yıldırım, 2014) Kuru ile aynı eserleri Ahmed İlähî'ye atfeder ancak sadece bir eserde ayrılır. Kuru, *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe* ile *Tasavvuf Risalesi*'ni ayrı eserler olarak alırken Yıldırım aynı eser olarak ele almıştır (Yıldırım, 2014, s. 575-576). Bu çalışmalardan sonra 2015 yılında Mücahit Kaçar ve Ahmet Akdağ *Tasavvuf-nâme* isimli eseri kitap olarak yayımlarlar. Araştırmacılar eserin ön kısmında Ahmed İlähî'nin kim olduğunu ve eserin müellifi olup olamayacağını tartıştıktan sonra, eserin müellifinin Ahmed İlähî olduğu sonucuna varırlar. *Tasavvuf-nâme*, *Dîvân*, *Şerh-i Miftahu'l-Gayb* ve *Şerh-i Istilahât-ı Miftahu'l-Gayb* adlı eserlerin Ahmed İlähî'ye ait olduğunu ortaya koyup Yıldırım'ın ona atfettiği eserleri de ayrıca belirtmişlerdir. Hem Ahmed İlähî hem de Abdullah İlähî ile ilgili çalışmalarda *Risâle-i Tasavvuf*, *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe*, *Necâtü'l-Ervâh*, *Risâle-i Mollâ İlähî*, *Hızır-nâme*, *Müntehabât-ı Mollâ İlähî*, *Risâle-i Hızriyye*, *Makalât-ı Mollâ İlähî* başlıklarıyla ayrı ayrı ya da kısmen bir arada olan çalışmaların hepsinin *Tasavvuf-nâme* adlı eserin farklı başlıklı nüshaları olduğunu ortaya koymuşlardır (İlähî, 2015, s. 14-19).

Yapılan çalışmalar neticesinde son durumda araştırmacıların Abdullah İlähî'ye ait olduğu konusunda büyük oranda hemfikir olduğu eserler şunlardır: *Şerh-i Vâridât-ı Kübrâ li-Şeyh Bedreddin Simavî* ya da *Keşfu'l Varidat li Talibi'l Kemâlât ve Gâyetü'd-Derecât*, *Meslekü'l Tâlibîn ve'l-Vâsilîn*, *Esrâr-nâme* ve *Zâdü'l-Müştakîn*. Ahmed İlähî'ye ait olduğu konusunda büyük oranda hemfikir olunan eserler de şunlardır: *Dîvân*, *Tasavvuf-nâme*, *Şerh-i Miftahu'l Gayb* ve *Şerh-i Istilahât-ı Miftahu'l-Gayb*.

2. Dede Ömer Rûsenî Şârihi İlähî ve Eserleri

Yukarıda ayrıntılı olarak bahsettiğimiz iki İlähî'ye ek olarak biz bu dönemde yaşamış bir diğeri İlähî daha olduğunu düşünmekteyiz. Kaynaklarda yukarıda bahsedilen İlähî'ler dışında bir İlähî bulunmadığından hayatı hakkında bilgi sahibi olunamasa da onun eserlerinden

kim olduğuna dair ipuçları yakalanabilmektedir. Söz konusu İlahî'nin elimizde iki eseri bulunmaktadır. Eserlerinden birinde, Dede Ömer Rüşenî'nin bir tercî-i bendini⁶ diğerinde ise bir gazelini⁷ şerh etmiştir. Rüşenî'nin bir gazelini şerh ettiği ve adını *Rüşenî-nâme* koyduğu eserin ilk varışında müellif kendisini hakir, fakir ve bende olarak andıktan sonra "Rüşenî'nün eşiginün itiyem" ifadesini kullanmaktadır. Metnin telif sebebini de Rüşenî'nin ona işaret etmesine bağlamaktadır. Ayrıca Rüşenî için metninde;

"Rüşenîdür zulmetde kalanların rehberi",
 "Yolumı itgil tarîk-i Rüşenî"
 "Ayurma velîk Rüşenîden",
 "Rüşenî'nün hazretine lâyık it",

gibi ifadeleri kullanması ve esere Rüşenî'nin adını vermesi, onun Rüşenî'ye son derece bağlı olduğunu göstermektedir. Bu açıdan İlahî, Rüşenî'nin bir müridi ya da takipçisi ve Rüşeniyye tarikatına bağlı biri olabileceğini düşündürmektedir (Kaplan, 2015, s. 17-18).

Abdullah İlahî ve Ahmed İlahî, Nakşî'dir. İlahî ise Rüşenî olduğunu düşündürdüğünden tarikat açısından onlardan ayrılmaktadır. Ayrıca Nakşibendilik ile Rüşenîliğin çok yakından ilgili olmaması da (Vicdani, 1995, s. 189-199) farklı bir İlahî'nin varlığını doğrular niteliktedir. Nitekim o dönemde birinin bağlı olduğu tarikatın dışındaki bir şeyh hakkında bu tarz ifadelerde bulunması ve ona olan bağlılığını bildirmesi çok düşük bir ihtimaldir (Kaplan, 2015, s. 18).

İlahî'nin ilk eseri *Rüşenî-nâme*'dir. Bu eser, Mevlâna Dede Ömer Rüşenî'nin *Divan*'ında 26. sırada bulunan 5+5 duraklı 10'lu hece ölçüsüyle yazılan yedi beyitlik "olmaz" redifli şiirin (Tavukçu, 2005, s. 140) şerhidir. Bu eser birbirini yer yer tamamlayan, yer yer de birbirini takip eden; kütüphane kataloglarında farklı adlarda kayıtlı bulunan iki nüshadan oluşmaktadır (Kaplan, 2015, s. 19-21). Metnin nüshalarından biri Şeyh İlahî Abdullah adına *Şerh-i Ebyat-i Ömer Rüşenî* başlığıyla Süleymaniye Kütüphanesi (Reşid Efendi, nr. 390)'nde kayıtlıdır. Tamamı dört bölümden oluşan bir kitabın son bölümünü teşkil eden eser 88 ilâ 111. varaklar arasında yer almaktadır. Her varakta ortalama 13 satır bulunmaktadır. Eserin yaprakları filigranlı orta inceliktedir. Aharlı kâğıda talik yazıyla yazılmıştır. Yapraklarda dikey su yolu vardır. Eserin dış boyutları ortalama 158-108 mm., iç boyutları ise ortalama 110-73 mm.'dir (Kaplan, 2015, s. 44).

Diğer nüshası ise Rüşenî Ömer Dede adına *Eş'âr* başlığıyla Ankara'da Milli Kütüphane (Yazmalar, nr. Yz A 637-3)'de kayıtlıdır. Üç bölümlü bir kitabın son bölümü olan eser 73 ilâ 91. varaklar arasında bulunmaktadır. Eserde silinmiş ve yıpranmış kısımlar ile kurt yenikleri mevcuttur. Eserin sırtı kirlenmiş beyaz bezle onarılmış durumdadır. Kapakları silinmiş ebru kâğıt ile kaplıdır. Sertabı ve kapak kenarları kahverengi meşindir. Ancak yer yer dökülmüş

6 Bu eser hem yüksek lisan tezi olarak hazırlanmış (Ateş, 2017), hem de kitap olarak yayımlanmıştır (Uyan, 2016).

7 Bu eser yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Kaplan, 2015). Çalışmamızda bu tezdeki transkripsiyonlu metin esas alınmış olup transkripsiyon harfleri gösterilmemiştir.

durumdadır. Mıklepli ancak harap, mukavva bir cilde sahiptir. Eserin başı eksik, söz başları, duracaklar kırmızı ve yapraklar nem lekeli. Ayrıca eserin şiraze kısmı bozuktur. Yapraklarda su yolu vardır, filigran yoktur, yer yer onarım görmüştür. Bazı yapraklar kopuktur. Her varağında ortalama 19 satır bulunan eser bozuk talik hattıyla abadi türü bir kâğıda yazılmıştır. Eserin dış boyutları ortalama 218-130 mm., iç boyutları ise ortalama 165-88 mm.'dir. Eserin telif tarihi 878 (1473-74) yılı olarak belirtilmiştir (Kaplan, 2015, s. 45).

İlâhî'nin ikinci eseri *Müşkil-güşâ*'dır.⁸ Bu eser Mevlâna Dede Ömer Rüşenî'nin *Divan*'ında musammatlar kısmında "Fi't-terkîb bi-tarîkı'r-rumûz" başlığıyla 4. sırada bulunan şiirin (Tavukçu, 2005, s. 207-210) şerhidir. Bu eser tek nüshadır ve bu nüsha Manisa İl Halk Kütüphanesi (2955/6)'nde kayıtlıdır. Altı eserlik bir mecmuanın son kısmında yer almaktadır. 114 ila 152'nci varaklar arasındadır. Varaktan varığa değışmekle beraber her varakta ortalama 17 satır bulunan eser, saykallı âbâdî bir kâğıda nestalik hattıyla yazılmıştır. Eserin kenarları ve sırtı siyah, köşeleri ve sertabı vişne rengi, duracaklar kırmızı, meşin desenlidir. Kâğıt kaplı, mukavva ciltli, mıklepli, yaprakları kurt yeniklidir. Eserin dış boyutu ortalama 175-145 mm., iç boyutu ise ortalama 125-97 mm.'dir. Eserin telif tarihi 884 (1479-1480) yılı olarak belirtilmiştir (Ateş, 2017, s. 2-3; Uyan, 2016, s. 19).

İki eser bir arada değerlendirildiğinde, telif tarihleri itibariyle *Rüşenî-nâme*'nin daha önce, *Müşkil-güşâ*'nın ise daha sonra yazıldığı görülmektedir. Bu bakımdan Uyan'ın 2016 yılında "Anadolu Sahasındaki İlk 'Türkçe Şiir' Şerhi" üst başlığı ile yayımladığı *Müşkil-güşâ* adlı eser (Uyan, 2016), Anadolu sahasındaki ilk değil ikinci "Türkçe şiir" şerhi konumundadır. Eserleri Anadolu sahasındaki ilk Türkçe şiir şerhleri kapsamında olan İlâhî de Anadolu'daki ilk Türkçe şiir şârihi konumundadır.⁹

3. İlâhî'nin Şârihliği

İlâhî, her iki eserinde de şerh metnini hem manzum hem mensur olarak oluşturmuştur. Eserlerinin mensur kısımlarında genel itibariyle önce ele alınacak olan beyti verir. Daha sonra beytin durumuna göre kelimeleri ya da kelime gruplarını ele alıp "ya'nî" diyerek ya da "murâd" diyerek onların açıklamalarını yapar. Kelimelerle ilgili gramer açısından yoğun açıklamalara girmez. Kelime ve kelime gruplarını açıkladıktan sonra cümle düzeyinde de beytin anlamını açıklar. Tüm bu açıklamaları yaparken sözlerini doğrulamak için çeşitli iktibaslar yapar, telmihlerden faydalanır. Hadislerden, ayetlerden, çeşitli şairlerin şiirlerinden ve deyimlerden faydalanır. Bunları belli bir sıralama ile vermekten ziyade metnin bütünlüğünü bozmayacak bir biçimde yerine göre kullanır. İktibaslar dışında aşağıda da değinileceği üzere, açıklamalarında

8 Çalışmamızda bu eseri ortaya koyan Canan Ateş'in transkripsiyonlu metni (Ateş, 2017) esas alınmış olup transkripsiyon harfleri gösterilmemiştir.

9 Türk edebiyatında ilk şerhin ne olduğu hususu hangi açıdan bakıldığına bağlı olarak değışmektedir. Elimizdeki eserler, Anadolu sahasında Rüşenî'nin Türkçe yazmış olduğu şiirlere yapılmış Türkçe şerhlerdir. Bu bakımdan kaynaklarda verilen bilgilere göre bu özelliklere sahip olan en eski tarihli şerh 1497 tarihli Şeyhzâde'ye ait *Şerh-i Gazel-i Yünus Emre* isimli eserdir (Ceylan, 2007, s.18). İlâhî'nin eserlerinin 1473-74 ve 1479-1480 tarihli olmaları onları ilk şerhler konumuna yükseltmektedir.

İlgili gördüğü yerlerde kullandığı İlâhî mahlası vesilesiyle kendi yazdığı anlaşılın mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış şiir parçalarını da metne ekler.¹⁰

Rûşenî-nâme'den ve *Müşkil-güşâ*'dan alınan aşağıdaki parçalar, şârihin tüm şerh boyunca uyguladığı ve yukarıda açıklanmaya çalışılan yaklaşımın en kısa halini teşkil eden birer örnektir:

“Beyt-i çehârom
Aç gözün sûfi iç mey-i sâfi
Zühdi koy dime mey mubâh olmaz

Dinle yine ey tâlib-i râgıb ve ey ehl-i ‘ışka musâhib! Dördüncü beytün ma’nisini erişdüre murâda seni ki “aç gözün sûfi” işâretdür basîret-i kalbe ya’nî gönül gözine ve yaluguz sûfiye mahsûs degül bu hitâb belki ‘âmdur cümle tâliblere ya’nî; aç gönül gözünü gör andan mahbûb yüzünü yine anunla bu sözün yüzünü ki basîret-i kalb açılmasa ve anun yüzündeki gubâr saçılmasa câm-ı cihân-nümâ olmaz ve âyine-i kibriyâ olmaz pes her tâlibe lâzımdur ki cidd [ü] cehd eyleye ve zikr [ü] fikre meşgûl ola, tâ meftûh ola ‘aynı ve merfû’ ola şems-i rûhun ‘aynı ki hadîs-i Resûldür ‘aleyhisselâm “إذا احباله عبدا فتح عليه باب قلبه” ya’nî her gâh ki Hak bir kulın sevse açar basîretini ve içirür câm-ı hakikatini tâ tecellî-yi nûrına lâıyk ola ve gaffet meyinden ayık ve ana tecellî eyleye nûr-ı likâ olur; mesel “وحر موسى صعقا” pes “aç gözün sûfi” emrdür pîr-i mürşid cânibinden, mürîd-i sâhib-i irâdete, ki tâlibdür genc-i sa’âdete, “iç mey-i sâfi” ya’nî çün basîret-i kalb-i sâhib-i ‘aynı oldu ve küdüretten safâ buldı ve san’at-ı beşeriyeden sâf u musaffâ “iç mey-i sâfi” ki murâd “mey-i sâfi”den zülâl-i hayât-ı ma’rifetdür şarâb-ı nâb-ı hakikat,

Şi’ir
İçmeyince câm-ı ma’niden şarâb
Olmayınca mest-i medhûş-ı harâb

Açmayınca dîdesinden perdesin
Cân içinde görmeye perverdesin” (Kaplan, 2015, s. 75-76)
“Mine’t-terci’
Re’s-i kelb üstine kılıcı namâz
Cerv ile eylemeyüp ikrâhı

“Re’s-i kelb” lûgat-i müştarekdür, bildireyüm ana kim gerekdür. Zâhiren bir ma’nisi ey ehl-i me’âlî, “علم لعلم عالی” ya’nî uca daga ‘Arab dilince re’s-i kelb dirlermiş ve murâd andan niyet-i a’lâ vü himmet-i vâlâdur. Zîrâ ki riyâzet ü ibâdetlerinde ve Hakka tâ’at ü itâ’atlerinde niyyet-i hâlisleri “li-vechi’llâh”dur. Bilür bu vechi ol kim âgâhdur ya’nî ümîd-i cennet ü bîm-i dûzahdan degül, çün Hakka sıdk ile

10 İlâhî’nin şerh metodu ile ilgili değerlendirmeler için bakınız: (Kaplan, 2015, s. 7), (Ateş, 2017, s. 20-22) ve (Uyan, 2016, s. 27-28).

baglamışlardır gönül. Anunçün Hazret-i Seyyid-i Kâinât ve hulâsa-i mevcûdât Muhammed Mustafa ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm bu hadîsi söyleyüpdür ve niyyet-i sâdıkı beyân eyleyüpdür “انما الاعمال بالنيات” ve “نية المؤمن خير من عمله”

Nazm

Ya’nî ‘amelde bûy-i riyâ vardur ey âhî
Niyyetse yoh durur bu sana söylerüm dahi

Çün Hakdan özge niyyetüne gelmedi senün
Kurbet bisât üzre ola cây ü meskenün” (Ateş, 2017, s. 33-34)

Görüldüğü üzere her iki örnekte de şârih önce ilgili beyti “beyt-i çehârom” ve “mine’t-terci” diyerek verdikten sonra okurunu da işin içine katarak beyitteki kelime ve kelime gruplarını açıklamıştır. Her ikisinde de söylediklerine delil olarak hadislerden iktibas yapmıştır. Daha sonra ise söylediklerini bir de manzum olarak ifade etmiştir. Dili itibariyle metnini halka yönelik yazmış olduğu söylenebilen İlâhî, metnini tasavvufi bir yaklaşımla kaleme almıştır.

Kullanılan şerh metoduna ek olarak İlâhî’nin şârihliğinin önemli bir özelliği de secili bir dile sahip olmasıdır. Bu açıdan *Rûşenî-nâme*’den alıntıladığımız yukarıdaki metinde; “râgıb-musâhib”, “tâlîb-râgıb”, “gözini-yüzünü”, “oldı-buldu” kelimeleri arasında mutarraf seci; “zıkr-fıkr”, “basîret-hakîkat” kelimeleri arasında mütevâzî seci bulunmaktadır. *Müşkil-güşâ*’dan alıntıladığımız yukarıdaki metinde; “müşterek-gerek”, “tâ’at-itâ’at”, “kâinât-mevcûdât”, “degül-gönül”, “söyleyüpdür-eyleyüpdür” kelimeleri arasında mutarraf seci; “riyâzât-ibâdet” kelimeleri arasında mütevâzî seci bulunmaktadır.

İlâhî, mutarraf ve mütevâzî seciye ek olarak murassa seci de kullanmıştır. *Rûşenî-nâme*’den alıntıladığımız aşağıdaki metinde “fakîr-i za’îfe-nahif-i lehîfe” kelime gruplarında ve *Müşkil-güşâ*’dan alıntıladığımız aşağıdaki metinde “şerî’at-şi’âr, tarîkat-disâr, hakîkat-âsâr” ve “mîhr-i burc-ı ma’rifetden - mühr-i dürc-i meskenetden” kelime grupları arasında murassa seci bulunmaktadır.

“İşâret itdi men fakîr-i za’îfe, nahif-i lehîfe” (Kaplan, 2015, s. 47)

“Hazret-i şerî’at-şi’âr, tarîkat-disâr, hakîkat-âsâr, mîhr-i burc-ı ma’rifetden; mühr-i dürc-i meskenetden.” (Ateş, 2017, s. 24)

Bu bakımdan; İlâhî’nin şerhlerinin mensur kısımlarında en fazla mutarraf seciyi, daha sonra mütevâzî seciyi kullandığını, yer yer de murassa seciden faydalandığını söylemek mümkündür.

İlâhî eserlerinin mensur kısımlarında sadece seciden yararlanmamıştır. Secininin yanında cinâs sanatından da faydalanmıştır. Eserlerinde hem tam hem de tam olmayan cinâs örneklerini görmek mümkündür. Örneğin; *Rûşenî-nâme*’den alıntıladığımız yukarıdaki metinde “yüzünü” kelimelerinde hem “çehre” hem de “taraf” anlamı kullanıldığından tam cinâs; “açılmasa-saçılmasa” ve “lâyık-ayık” kelimelerinde tam olmayan cinâs görülmektedir. *Müşkil-*

güşâ'dan alıntılanan aşağıdaki metinlerde ise “kalb” hem “yürek” hem de “sahte” anlamıyla kullanıldığından ve “bâm” hem “çatı” hem de “sabah vakti” anlamında kullanıldığından bu kelimelerde tam cinâs; “lâzımdur-mülâzımdur” kelimelerinde tam olmayan cinâs vardır.

“Ve bu ma'nî sülûk makâmında mukîm olana lâzımdur, çün hizmetde rûz u şeb mülâzımdur” (Ateş, 2017, s. 97).

“Sûfîyüz didi ya'nî kudüret-i cismâniyyeden sâfuz ve kalb eger kalb olsa 'ayn-ı sarrâfuz. Lî-ma'allâhi makâmında mukîmüz, “لَا يَسْعَى فِيهِ مَلِكٌ” mülkinde müstakîmüz. Zîr ü bâlâdan fârigüz, bizden isteme bâmı nûr-ı 'ışka gark olan ne bilir şâm ü bâmı” (Ateş, 2017, s. 98).

İlâhî'nin her iki eserinde de kullandığı diğer bir sanat ise tezattır. Aşağıdaki alıntılarda *Rûşenî-nâme*'deki “subh-şâm”, “küfr-İslâm”, “lutf-kahr”, “kabz-bast”, “celâl-cemâl”, “gayb-şuhûd” kelimeleri ve *Müşkil-güşâ*'daki “küfr-din”, “cehennem-cennet”, “rahat-mihnet” kelimeleri bir arada kullanılarak tezat sanatından faydalanmıştır.

“Murâd subh [u] şâmdan küfr [ü] İslâm ola yâ lutf u kahr yâ kabz u bast yâ tecellî-i celâl u cemâl yâ 'âlem-i gayb u şuhûd” (Kaplan, 2015, s. 29).

“Küfr-ile dîn, iki 'âlemdür yakîn; biri cehennemdür, biri cennet, biri râhatdur ve biri mihnet” (Ateş, 2017, s. 49).

İlâhî'nin eserlerinde kullandığı başka bir sanat da iştikaktır. Aynı kökten türeyen kelimeleri bir arada kullanarak metnine ahenk kazandırmıştır. *Rûşenî-nâme* ve *Müşkil-güşâ*'dan alıntılanan aşağıdaki kısımlarda “sayd-sayyâd”, “irşâd-mürşid”, “müstecmi'-cemî”, “hamd-mahmûd”, “abd-ma'bûd” kelimeleri ile iştikak sanatı yapılmıştır.

“Murâd “sayd”dan halâyık ola mürşid-i sâhib-i irşâd oları sayd eyler ve sayyâd-ı hakîkî Hak te'âlâdur.” (Kaplan, 2015, s. 64).

“Yâ'nî çün kim mü'min cidd ü cehd-ile ol ezelfi 'ahd-ile kendüzin müstecmi'-i cemî'-i 'ulûm-ı İlâhî tapdı ve kalbinde beytu'llâhı tapdı. Hamd itse Mahmûd'ına ve 'abd olsa ma'bûdına, makbûl düşer eyyün min-kavlin ana kim bu menkûl ma'kûl düşer” (Ateş, 2017, s. 70).

Sonuç olarak; İlâhî eserlerinin mensur kısımlarında yoğunluklu olarak iktibas, telmih, seci ve cinâslardan faydalanmasının yanı sıra tezat ve iştikak sanatlarından da yararlanmış. Bu sanatlara ek olarak, Ateş çalışmasında (2017) İlâhî'nin *Müşkil-güşâ* adlı eserinde akis sanatından da faydalandığını belirterek şu örnekleri verir:

“Müşkilât-ı ebyâtını, ebyâtınun müşkilâtını hall ideler” (Ateş, 2017, s. 15).

“tecellî-yi celâl-i cemâlinde hâlî degül ve tecelli-yi cemâl-i celâlinde. Nîşinde nûşî var ve nûşında nîş, kışında yazı var ve yazında kış.” (Ateş, 2017, s. 16).

4. İlähî'nin Şairliği

İlähî, hem *Rûşenî-nâme*'de hem de *Müşkil-güşâ*'da ele aldığı beyitleri mensur şekilde açıkladıktan sonra onları bir de manzum olarak açıklama yoluna gitmiştir. Bu sayede aslında bir de manzum bir şerh ortaya koyarak şârihliğinin yanı sıra şairlik yönünü de okurlarına göstermiştir. İlähî'nin bu çabası, muhtemelen şairliğini ispat için değil, mensur yazılmış metindeki tekdüzeliği kırmak amacıyla. Ya da anlatacaklarını daha etkili aktarabilmek için şiir dilinin akıcılığını ve akılda kalıcılığını kullanmak istemiş olabilir. Sebebi her ne olursa olsun, sonuç olarak; kaynaklarda kendisi ve şairlik kimliğine dair bilgiye ulaşamadığımız İlähî'nin elimizde bir mesnevi oluşturacak hacimde beyitleri mevcuttur.¹¹

İlähî'nin *Rûşenî-nâme* adlı eserinde 290 adet ve *Müşkil-güşâ* adlı eserinde 340 (Ateş, 2017, s. 17) adet olmak üzere elimizde toplamda 630 adet beyti bulunmaktadır. Bu beyitlerin tamamı kendi arasında kafiyeli olarak mesnevi nazım şekliyle aruzun kısa kalıpları ile kaleme alınmıştır. *Rûşenî-nâme*'de bulunan 30 şiir parçasının 10 tanesinde “Fâilâtün Fâilâtün Fâilün” ve 10 tanesinde “Mefâilün Mefâilün Feülün”; *Müşkil-güşâ*'da 30 şiir parçasında “Feilâtün Mefâilün Feilün” (Ateş, 2017, s. 18) vezinleri kullanılmıştır. Bu vezinler onun en sık kullandığı vezinlerdir. Vezinleri kullanırken yer yer vasl, med ve imâle kullanımlarının olduğu, aşırı sık olmasa da zihaf kusurunu işlediği ancak genel itibarıyla başarılı bir şair olduğu söylenebilir. Kafiye açısından bakıldığında ise farklı kafiye türlerini kullanabildiği ve göze batan bir kafiye kusurunun olmadığı öne sürülebilir. Aşağıdaki beyitlerde de görüleceği üzere kısa vezin kalıpları ile ya da farklı türdeki kafiyelerin kullanımı ile akıcı, kulağa hoş gelen, didaktik bir şiir dili oluşturulmuştur.

“Ey haste gönül işit bu pendî
Dermâna yetür bu derd-mendi

Pendim bu durur sana ki dâ'im
Her subh uyağ ol olma nâ'im

Gafletde giçürme rûzigârı
Fevt eyleme leyl ile nehârı” (Kaplan, 2015, s. 49)

“Arş u kürsî disen yaraşur ana
Rûh-ı kudsî disen yaraşur ana

Sırr-ı esrâra kâbil ola o dil
Nice şerh ide ol rumûzı bu dil

Ol dil âyîne-i İlähî'dür
Mahzen-i genc-i pâdişâhîdür” (Ateş, 2017, s. 31)

11 Ateş çalışmasında İlähî'nin şairliğini değerlendirir. İlähî'nin teknik açıdan usta bir şair olduğunu, tartışmalı birkaç beyit dışında kafiye hatası tespit edilemediğini, şiirine nasihatçı ve açıklayıcı/anlatıcı üslupların hâkim olduğunu belirterek şiirlerinden örneklerle bu görüşlerini destekler (Ateş, 2017, s. 17-20).

İlâhî, kullandığı bu şiir dilini oluştururken aynı zamanda çeşitli söz sanatlarından da faydalanmıştır. Bu bakımdan İlâhî'nin zorlanmadan kullandığı söz sanatlarından birinin iktibas olduğu söylenebilir. Metnin anlam bütünlüğüne katkı sağlayacak biçimde ayet ve hadisleri şiirlerinde gerekli gördüğü yerlere yerleştirmiştir. Aşağıdaki beyitlerde İnsan suresinin “Rableri onlara içirecektir.” anlamına gelen 21. ayet-i kerimesi iktibas edilmiştir.

“Sekâhüm Rabbühümden mest olardur
Hakikat nîstîde hestî olardur” (Kaplan, 2015, s. 52)

“Anun âhî müdâm olur müdâmî
Sekâhüm Rabbühümdendür müdâmî” (Ateş, 2017, s. 43)¹²

İlâhî'nin şiirlerinde iktibasın yanı sıra çeşitli telmihler görmek de mümkündür. İlâhî, telmihler vasıtasıyla metnin çağrıştırdığı anlam alanını genişletmiştir:

“Geh kehfüz ü gâh içinde yatan
Geh Yûsuf u gâh anı satan” (Kaplan, 2015, s. 73)

“Anun îmân ola dâ'im yemîni
Mesîhâ-tek tapa ol Meryemini” (Ateş, 2017, s. 27)

Rûşenî-nâme'den alınan ilk beyitte “Kehf” ve “yatan” kelimeleri ile bir mağarada yıllarca uyuyup daha sonra uyandırılan Ashab-ı Kehf'e, “Yûsuf” ile Hazret-i Yûsuf kıssasına ve “satan” ile abilerinin onu satma hadisesine telmih yapılmıştır. *Müşkil-güşâ*'dan alınan beyitte ise “Mesîhâ” kelimesi ile Hazret-i İsa'ya ve “Meryem” kelimesi ile de onun annesi olan Hazret-i Meryem'e telmihte bulunulmuştur.

Her şair gibi İlâhî de şiirlerinde teşbih ve istiarelere bol bol yer vermiştir. Yukarıdaki beyitlerde kendini Ashab-ı Kehf'e, Hazret-i Yûsuf'a ya da Hazret-i Meryem'ini bulan Hazret-i İsa'ya benzetmesi buna örnek verilebilir.

İlâhî'nin kullandığı bir diğer sanat ise tezattır. İlâhî şiirlerinde öğüt vermeyi hedeflediğinden karşıtlıkları bir arada vererek okuruna yol göstermektedir. Aşağıdaki beyitlerde “yohlug-varlıg” ve “leyl-nehâr” kelimeleri ile zıtlıklar oluşturulmuştur:

“Fakr yohlugdur kamudan bil
Varlıgı terk it ol Hakk'a kâbil” (Ateş, 2017, s. 33)

“Gafletde giçürme rûzigârı
Fevt eyleme leyl ile nehârı” (Kaplan, 2015, s. 49)

“Ne bilsünler nedür subh ile şâmı
Ne bilsünler ne yirdür Mısır u Şâm'ı” (Ateş, 2017, s. 100)

Eserlerinin mensur kısımlarında cinâsı kullanan İlâhî şiirlerinde de cinâs sanatından

12 Metindeki Arapça ifade tarafımızdan latinize edilmiştir.

faıdalanmıştır. Yukarıdaki örneklerde “yemîni/ Meryemini”, “bil-kâbil” ve “şâmı-Şâm'ı” kelimeleri arasında cinâs bulunmaktadır.

“Sâbit-kadem ol şerî'at içre
Sâhib-kerem ol tarikat içre” (Kaplan, 2015, s. 49)

“Bu mesâlikde sâlik olanlar
Bu memâlikde mâlik olanlar” (Ateş, 2017, s. 101)

İlähî yukarıdaki örnek beyitlerde de görüleceği gibi bazı beyitleri ölçü, sayı ve kafiye bakımından birbirine eşit yazarak tarsi' sanatından faydalanmıştır. Bu sayede metnine ses bakımından bir ahenk kazandırmıştır.

İlähî'nin şiirlerinde kullandığı diğer bir sanat ise leff ü neşrdir. *Rûşeni-nâme*'den alınan aşağıdaki beyitte, üst mısradaki bulunan “Leylâ” alt mısradaki “fitne” kelimesi ile; yine üst mısradaki bulunan “Mecnûn” alt mısradaki bulunan “meftun” kelimesi ile karşılanmıştır. *Müşkil-güşâ*'den alınan beyitte ise üst mısradaki “kırtâs-ı rûz” kelime grubu alt mısradaki bulunan “nûr” kelimesi ile yine üst mısradaki bulunan “hatt-ı şeb” kelime grubu da alt mısradaki bulunan “duhân” kelimesi ile karşılanmıştır.

“Gönüldür gâh Leylâ gâh Mecnûn
Gönüldür gâh fitne gâh meftûn” (Kaplan, 2015, s. 87)

“Yüri kırtâs-ı rûza hatt-ı şeb çek
Budur söyle duhân u nûr gerçek” (Ateş, 2017, s. 25)

İlähî şiirlerinde çok sık olmasa da iade sanatına da başvurmuştur. *Rûşeni-nâme*'den alınan aşağıdaki beytin ilk mısraı “müsterâh” kelimesi ile bitirilmiş ve ikinci mısra yine aynı kelime ile başlatılmıştır. *Müşkil-güşâ*'den alınan beyitte ise ilk mısra “salâtı” ile bitirilerek diğer mısra yine aynı kelime ile başlatılmıştır.

“Mest-i râh ol olma ey cân müsterâh
Müsterâh olan ne bilsün rîh-i râh” (Kaplan, 2015, s. 80)

“Bilürler kim nedür savm u salâtı
Salâtı olmayan bulamaz necâtı” (Ateş, 2017, s. 99)

Son olarak, *Rûşeni-nâme*'de vurgulanması gereken bir husus ise İlähî'nin; yazdığı şiirlerin bölümlerini, birebir olmasa da bir mesnevi usulüyle tanzim etmesidir. Eserine giriş yapıp sebep-i telif kısmına da değinen İlähî daha sonra şerh edeceği şiirin tamamını verir ve okuruna nasihatte bulunur. Ardından *Rûşeni*'den himmet ister ve “Münacaat” başlığı atarak Allah'a yalvardığı bir şiir kaleme alır. Hemen ardından da ilk beyti vererek açıklamalarına başlar. Son beyti açıklamasıyla beraber “Hâtıme” başlığı atar, mahlasını verir. Daha sonra, eserinin adını ve tamamladığı tarihi de vererek “Nazm-ı Türki” başlığı ile dua ettiği bir şiir kaleme alarak eserini nihayetlendirir.

Netice itibariyle, İlahî'nin şiirlerinde umumiyetle kullandığı dilin akıcı ve anlaşılır olduğu, temel gayesinin bir şerh metni oluşturmak olması hasebiyle öğütleyici ve açıklayıcı bir dil kullandığı söylenebilir. Bu dili oluştururken de iktibas, telmih, teşbih, istiare, tezat, cinâs, tarsi', leff ü neşr ve iade sanatlarından yararlandığı ve teknik açıdan başarılı bir şair olduğu öne sürülebilir.

SONUÇ

15. yüzyıl Anadolu sahası şerh edebiyatı alanında İlahî mahlasını kullanan Abdullah İlahî ve Ahmed İlahî dışında başka bir İlahî daha bulunmaktadır. Söz konusu İlahî hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu sebeple, onun diğer İlahî'lerden farklı biri olup olmadığını anlayabilmek için öncelikle diğer İlahî'lerin hayatlarına ve eserlerine bakılmıştır. Diğerlerinin Nakşî olması ve kaynaklarda onlara atfedilen eserler arasında *Rûşenî-nâme* ve *Müşkil-güşâ* adlı eserlerin bulunmaması, bu İlahî'nin onlardan farklı biri olduğunu düşündürmüştür.

Farklı biri olduğuna kanaat edilen İlahî'nin hayatı hakkında bilgi bulabilmek amacıyla eserlerine müracaat edilmiştir. İlahî'nin *Rûşenî-nâme*'sinde Dede Ömer Rûşenî için kullandığı çeşitli ifadelerin bulunması ve eserin adının *Rûşenî-nâme* olması, onun Rûşenî'ye bağlı bir mürit olduğunu ya da Dede Ömer'in sıkı bir takipçisi olduğunu düşündürmüştür. Genel itibariyle o dönem eserlerinde, bağlı bulunduğu şeyhin dışındaki bir şeyhe övücü ifadeler kullanılmasının pek sık rastlanan bir durum olmaması bu İlahî'nin Rûşenî tarikatına bağlı olabileceğini akla getirmiştir.

Bunlara ek olarak, *Rûşenî-nâme* ve *Müşkil-güşâ* adlı eserlerde kullanılan şerh metodunun çalışmamızda ortaya konulmaya çalışıldığı üzere benzerlikler taşıdığı görülmüştür. Şârihin her iki eserinde de ortak olarak seci, cinâs, iştikak ve tezat sanatlarına başvurduğu görülmüştür. Bu sanatlara ek olarak beyitleri açıklarken kullanılan üslubun ve mensur bir şerhe manzum bir şerh eklenmesi yönteminin her iki eserde de benzer bir biçimde kullanılması bu iki eserin aynı kişiye ait olduğu sonucunu doğurmuştur.

Dede Ömer Rûşenî'nin şiirlerini şerh ederken nesre ek olarak nazma başvuran İlahî, şârihliğinin yanında aynı zamanda bir şairdir. Mesnevi nazım biçimi ve kafiye sistemi ile yazdığı yüzlerce beyti elimizde bulunan İlahî teknik açıdan başarılı sayılabilecek şairlerdendir. Okuruna bir şeyler öğretme derdi bulunan şair, şiirlerini kaleme alırken iktibas, telmih, teşbih, istiare, tezat, cinâs, tarsi', leff ü neşr ve iade gibi edebi sanatlardan faydalanmıştır.

Sonuç olarak, İlahî 15. yüzyılda yaşamış şair bir şârihtir. Yazdıklarından hareketle Dede Ömer Rûşenî'ye gönülden bağlı ya da onun sıkı bir takipçisi olduğunu düşündüren İlahî'nin elimizde iki eseri mevcuttur. Bunlardan biri *Rûşenî-nâme* diğeri ise *Müşkil-güşâ*'dır. Elimizdeki bilgilere göre her ikisi de Anadolu sahasındaki ilk Türkçe şiir şerhleridir ve İlahî de ilk Türkçe şiir şârihidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Ateş, C. (2017). *Dede Ömer Rüşeni'nin Bir Şiirinin Şerhi: Müşkil-Güşâ (Metin-İnceleme)*. (Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Ceylan, Ö. (2007). *Tasavvufi Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- İlähî, M. A. (2015). *Tasavvuf-nâme*. (M. Kaçar, & A. Akdağ, Haz.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kaplan, B. (2015). *Rüşeni-nâme: Şerh-i Ebyât-ı Rüşeni (İnceleme-Metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kara, M. (1988). Molla İlähî'ye Dair. *Osmanlı Araştırmaları*(VII-VIII), 365-392.
- Kara, M., & Algar, H. (1988). Abdullah-ı İlähî . *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 110-112). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Eylül 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-i-ilahi> adresinden alındı
- Kur'an-ı Kerim. (2020, Eylül). Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim: <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/insan-suresi-76/ayet-21/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1> adresinden alındı
- Kurnaz, C. (1996). Ahmed İlähî'nin Türkçe Şiirleri. *İLAM Araştırma Dergisi*, 1(1), s. 169-189.
- Kuru, E. (2014). Şeyh Ahmed İlähî ve Pend-nâme'si. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(9), s. 771-784.
- Ördek, Ş. (2020, Eylül). *Şeyh Ahmed İlähî Efendi*. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ilahi-seyh-ahmed-ilahi-efendi> adresinden alındı
- Özçelik, Y. N. (1990). *Abdullah İlähî ve Meslekü't-TâlibinVe'l-Vâsili (Edisyon-Kritik)*. (Yüksek lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tavukçu, O. K. (2005). *Dede Ömer Rüşeni: hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve Dîvânı'nın tenkidli metni*. Eylül 2020 tarihinde <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78365/dede-omer-ruseni-divani.html> adresinden alındı
- Tek, A. (2006). Molla [Ahmed] İlähî'nin Ayasofya Camii'nde Fatih'in Huzurunda Tasavvufa Dair Yaptığı Konuşmalar. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), s. 285-305.
- Uyan, Ö. (2016). *Müşkil-güşâ (İnceleme-Açıklamalı Metin)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Vicdani, S. (1995). Tomar-ı Turuk-ı Aliyye. (İ. Gündüz, Haz.) İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yıldırım, İ. (2014). Şeyh Ahmed İlähî'nin Bilinmeyen Şiirleri ve Bu Şiirlerin Şekil ve Muhteva Husûsiyetleri. *The Journal of Academic Social Science*(5), s. 572-591.